צמאה נפשי לאלוקים

שיעורים בנושא התפילה

לע"נ הורי ר' אליהו בן בת שבע ז"ל

לאה אירן בת טאוס ז"ל

ג' פסיעות שלאחר התפילה

לאחר המעמד העילאי של התפילה, אנו חוזרים למציאות.

"יהו גם כן הטעם לפסוע ג' פסיעות לאחר תפילת י"ח, להזור מתוך אותן ג' מחיצות" (בית יוסף שם, אחר התפילות, שם).

אנו זקוקים לְמָעֵן "נחיתה רכה" על קרקע המציאות, חזרה לחיים הטבעיים, ממצב של מלאכים למצב של בני אדם - אך חמושים בכוחם של מלאכים.

"וכן כתב שיבולי הלקט (סימן יז) בשם הגאונים, טעם לשלש פסיעות שאחר התפילה, מפני שכשאדם עומד בתפילה עומד במקום קדושה ושכינה למעלה מראשו וכיון שנפטר מתפילתו צריך לפסוע שלש פסיעות לאחוריו כדי שיצא ממקום קדושה ויעמוד במקום חול וראיה לדבר, שכן הוא כיון שחוזרים לאחוריהם שלש פסיעות, נותנים שלום זה לזה כלומר עד עכשיו היינו במקום קדוש ויצאנו למקום חול" (שם).

חזרה זו, אף היא חייבת להיות בהדרגתיות ובזהירות, כדי שאכן נוכל לחבר לחיים ולמזג בהם את כל הגדל והעצמה שספגנו מכוחה של התפילה. עלינו לזכור כי ישנם פערים בין חזון למציאות, לכן אין ליצור "משבר ציפיות", אלא להיות מלאי סבלנות לְקֶצֶב של המציאות, שבה החזון נבנה בהדרגתיות, באיטיות וביסודיות.

מצד שני - לאחר התפילה, עלינו להיות מלאי דאות ואמונה שאכן תפילתנו פעלה את פעולתה, איננו חוזרים עכשיו ומתפללים שוב. זו הסיבה שלאחר התפילה, אחרי שפסענו לאחור, איננו פוסעים מיד שוב לפנים, וחז"ל אף החמירו במשמעות של מעשה זה:

"אמר רבי אלכסנדרי אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, ואחר כך יתן שלום. אמר ליה רב מרדכי: כיון שפסע שלש פסיעות לאחוריו - הרי הם איבעיא ליה למיקם, (שם עליו לעמוד). *משל לתלמיד הנפטר מרבו, אם חוזר לאלתר - דומה לכלב ששב על קיאו"*.

הִתְנַקִּינוּ בתפילה, התרוממנו והשתחררנו מחולשות. בודאי, עוד נבוא לנו מאבקים וקשיים, אך קשיים אלה לא יעיבו ואינם יכולים להעיב, על תחושתנו המרוממת ביחס למה שכן עשינו, פעלנו והתעלינו בתפילה.

תפילת ישרים

ב. רוממותה של תפילת שמונה עשרה

כאשר אנו מנסים לעסוק בעניינה של תפילת שמונה עשרה, ובמיוחד בשעה שאנו עוסקים בפרשנות רעיונית לתפילה, עלינו לנקוט במשנה זהירות ואחריות מפאת רוממות הנושא.

למען האמת, איננו ראויים כלל לעסוק בנושא זה.

תפילה שענקי הרוח של האומה, אנשי כנסת הגדולה ובתוכם הנביאים, תִּקְּנוּהָ, ואת רעיונותיהם הנשגבים - המבטאים את השאיפות היותר עליונות וכוללות שניתן לדבר ולחשוב עליהם - הטביעו בכל מילה ומילה, אות ואות, תג ותג, מי אנו, שנעז לְפָצוֹת את פינו בניסיון כלשהו לבאר את עומק כוונתם בברכות אלה?

ובאמת, ר' חיים מוולוז'ין אומר ב"נפש החיים", שהניסיון להוסיף כל מיני כוונות, רעיונות והסברים לתפילת שמונה עשרה, מצמצם את התפילה לסברא פרטית של המפרש. מי שבאמת רוצה להיות מְכֻוָּן לְאֱמֶת שבתפילה, צריך לבטל את כל רעיונותיו מפני המילים הקדושות של התפילה אשר תיקנו אנשי כנסת הגדולה, יראה את אותיות ומילות התפילה כמות שהן לנגד עיניו, ולא יוסיף בהן עוד מחשבה מֻעֶבֶר למילים עצמן:

"והעצה היעוצה על זה, הוא כמו שאמר המגיד לבית יוסף באחרה ב' שבריש ספר מגיד מישרים, וזה לשונו: יזיהר מלחשוב בשעת התפילה בשום מחשבה, אפילו של תורה ומצוות, כי אם בתיבות התפלה עצמם. דק בדבריו ותשכח (והמצא), *שלא אמר לכוון בכוונת התיבות, כי באמת בעומק פנימיות כוונת התפילה אין אתנו יודע עד מה, כי גם מה שנתגלה לנו קצת כוונת התפילה מרבותינו הראשונים... אינם בערך אף כטיפה מן הים כלל, נגד פנימיות עומק כוונת אנשי כנסת הגדולה מתקני התפילה, שהיו מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים.*

וכל מבין יבין, דלא איתי אינש ביבשתא (אין אדם בעולם) *שיוכל לתקן תיקון נפלא ונורא כזה, לכלול ולגנז במטבע תפילה קבועה וסדורה בנוסח אחד, התיקונים של כל העולמות, עליונים ותחתונים... ושבכל פעם שמתפללים, יגרם תיקונים חדשים בסידור העולמות והכוחות... שמעת שתיקנוה עד ביאת הגואל במהרה בימינו, לא היה ולא יהיה שום תפילה בפרטות דומה להברתה שקודם לה ואחריה כלל..."* (נפש החיים שער ב, פרק יג).

ג. פסיעות שלאחר תפילת שמונה עשרה

תפילת שמונה עשרה כוללת בקרבה אידיאלים אינסופיים, עד כדי כך, שלא יכולה להיות תפילה אחת, שָׁבָה אנו חוזרים בדיוק על אותן שאיפות אשר ביטאנו בתפילה הקודמת. אינסוף של התחדשות יש בתפילה מתומצתת ומופלאה זו.

על כל ברכה בתפילת שמונה עשרה אפשר לכתוב כמה ספרים, ואין זו הפרזה. המשפטים המתומצתים שבתפילה הם ביטוי ריכוזי של עולמות אידיאליים אינסופיים, והתביעה לבניין הכוונה בתפילה היא התביעה לפתוח את הלב כלפי הרעיונות העצומים האלה, כלפי העולם הפנימי האדיר שהתפילה מבטאת במלותיה הקצרות.

אין, ולא ייתכן, עייפות ושגרתיות בנוסח של תפילת שמונה עשרה.

העייפות והשגרתיות נגרמות מאתנו, מעולמנו הרוחני הדל והשטחי, מרעתנו המפחרת, מנפשנו שלא נטהרה מספיק, מעצלותנו הפיזית והרוחנית, עד שאיננו מוצאים בתפילה את כל גדלה ועוזה.

נוסח התפילה איננו קבוע באמת - הקיבעון הוא בנו. קיבעון רוחני וקיבעון רצוני, הם המאפיינים אותנו, במיוחד בגלל היותנו עם השכ מן הגלות הארוכה שדלדלה אותנו עד תום, ובעיקר את עולמנו הרוחני.

"והוא כלתי אפשרי אם לא על ידי הנבואה העליונה, ורוח קדשו יתברך, אשר הופיע עליהם הופעה עצומה בעת תיקון נוסח מטבע התפילה והברכות, שם הוא יתברך שמו בפיהם אלו תיבות ספורות, וגנזות כתוכם כל התיקונים... אלא העיקר בעבודת התפילה, שבעת שהאדם מוציא מפיו כל תיבה מהתפילה, יצייר לו אז במחשבתו אותה התיבה באותיותיה כצורתה, ולכוון להוסיף על ידה כח הקדושה שיעשה פרי למעלה להרבות קדושתם ואורם..." (עיין נפש החיים שם באריכות).

אם כן, התביעה שלנו להעמיק בתפילה, מחייבת אותנו להתבטל התבטלות גמורה לנוסח של אנשי כנסת הגדולה. מכאן החשש, שכל עיסוק רעיוני במבנה התפילה ובברכות עצמן, עלול לְנַגֵּד את התפילה לתפיסות שטחיות, זמניות ומקומיות.

מה אם כן, מצדיק את עיסוקנו בנושא זה?

א. הדור

העיסוק בנושא התפילה ובביאורה, הוא צורך קיומי לַדּוֹר. דור התחייה זקוק לקומה מחודשת של מפגש עם עבודת ה', לפי איכותו המיוחדת הַשּׁוֹנָה בְּמְאֹד מהדורות הקודמים לו (ליעל בפרק אמונה תפילה חדרה).

ב. עבודה מתוך נאמנות מוחלטת לדברי חז"ל

אנו מתבטלים התבטלות מוחלטת לחז"ל, שאף הם, במקומות שונים, עסקו ברעיונות הכלליים של תפילת שמונה עשרה (עי' לפשל ברייתא מגילה יז, מדרש תהלים מומר טס).

ג. הפרופורציה של מה שאנו מנסים לעשות

איננו מתיימרים, חלילה, לפרש ולהבין כל דבר.

דברי "נפש החיים" לעולם יעמידו את דברינו בפרופורציה הנכונה של יחסנו והבנתנו את התפילה, גם אחרי שנאחזו בגלימתם של חז"ל, ובזהירות ומתוך ענווה, ננסה להבין משהו מהתפילה.

ד. הסבר כולל לדברי "נפש החיים"

נראה שגם "נפש החיים" אינו בא לבטל לחלוטין כל כוונה על פי יכולתנו לקלוט ולהבין (עיין שם בהגהה בסוף הפרק שכך משמע מדברי ר' חיים). עובדה היא, שחז"ל בכל הדורות, עסקו בפרשנות התפילה.

עיקר חידושו של ר' חיים מוולוז'ין בא להוציאנו ממחשבה פסולה, המצמצמת את כל התפילה לְמָה שאנו מבינים עכשיו.

אין כוונת הדברים לשלול כל הבנה וכל כוונה בתפילה. אך מעבר לכל הבנה ולכל מחשבה, מוכרחים תמיד לזכור בכל תפילה ובכל רמה של כוונה, כי כל מילה, אות ותג שאנו מביעים בתפילה, טומנים בחובם אוצר אינסופי של אידיאלים ורעיונות עליונים, גבוה מעל גבוה מכל מה שאנו מסוגלים לקלוט ולהבין כעת. חשוב שנדע את זה כל הזמן, כדי שגם עכשיו סע, שבכל מילה שאנו אומרים, קיים תמיד רובד נוסף, עליון, פנימי, שכל אחד מאתנו קשור אליו על ידי עצם אמירת מילות התפילה הקדושות הללו - גם אם עדיין איננו מבינים הכל - ומתוך ידיעה זו נשאף באמת להתקדם ולהתעלות בכל תפילה, לפסגה רמה יותר מזו שהשגנו בתפילה הקודמת.

לפני כל עיסוק בפרשנויות ובהבנות שונות של התפילה, שומה עלינו לשנן באופן מתמיד את דברי "נפש החיים", בבחינת "דע לפני מה אתה עומד", על מנת לקבל את הפרופורציה האמיתית של מה שאנו עושים, אל מול אמיתותה וגדלה האינסופי של תפילת שמונה עשרה.

והאבות הם השתלשלות העולם כי הם התחלה לעולם ובכח ההתחלה הוא הכל ובפרט ישראל אשר הם זרע האבות. ולפיכך בברכה זאת האדם קרוב אל השם יתברך ואז הוא לפניו. כי אין האדם כורע לפני המלך ואינו לפני המלך אבל כאשר מתקרב אל המלך כורע לפניו, לפיכך קודם שמזכיר השם שאז הוא קרוב אל השם יש לו לכרוע לפניו ולמסור נפשו אל השם יתברך כי אין נמצא עם השם יתברך שום מציאות והכל אפס זולתו יתברך. כי זה ענין הכריעה שהוא כורע לפניו שמוסר נפשו אליו ומבטל מציאותו אליו.

ויגיד הגאון ר"מ

מגן אברהם

מגן אברהם

"התפילה כולה היא עמידה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה, והיא בבחינת כניסה אל היכלו בו משכן שכינתו יתברך. ובפי שכתב השו"ע: "צריך שיכוף ראשו מעט, שיהיו עיניו למטה לארץ, ויחשב כאלו עומד בבית המקדש, ובלבו יכון למעה לשמים". על פי זה הברכות הראשונות הן העמידה בשער, בהן האדם מקבל את האישור להיכנס פנימה.

מיוחדת בזה היא הברכה הראשונה, ברכת האבות, שבה נפתח השבח לבורא, וכוללת בתוכה את כל יסודות אמונתנו הראשית, שהבורא מצוי ומשגיח, והוא עליון על כל עליונים ואין עבודה לזולתו חלילה שניית, שהוא הבוחר בעמו ישראל ובשלושת אבותיהם ועליהם נגלה בעולם כדי להנחיל את בניהם תורה ומצוות. בהם גילוי שמו ורצונו בעולם, ומתוך כך השגחתו מיוחדת עליהם ועלינו, לשומרם ולגוננם מפני תלאות הזמן והאדם. שלישית, שהוא עתיד לגאלנו גאולה שלמה למען שמו, גאולה שלא תהיה בטלה לעולם כפי ששמו חי וקיים לנצח.

כמערך השלחן הרב קוק חי הכהן

אברהם אבינו

מתוך כל כיורחי החשבונות האלה, מגיעים לאברהם אבינו — "הביטו אל צור חֻצבתם... הביטו אל אברהם אביכם"[1]. — לאברהם אבינו שהכיר את בוראו, לאברהם אבינו שהאמין בד"י, אמונה והמה הן דבר אחד[2]. אברהם אבינו היה ענק בהכרה וענק באמונה[3]. ומאז ועד הנה, אנו "עם אלהי אברהם"[4]. בבירור ההנהגה האלוהית של סדר הדורות, מופיעות הגדרות מדויקות של הדרמים השונים שבאמשות: מה החלק של שם, מה החלק של חם ומה החלק של יפת, שבתור פפל המצטרף לעיקר יש לו מקום כאיזו מידה. כך הולכים הדברים ומתבררים עד שמגיעים לשמיות האמיתית של אברהם אבינו. "אלהינו ואלהי אבותינו, אלהי אברהם"[5]. מן הגרעין הזעיר הזה נמשך נצח ישראל, "נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם"[6]. "לא איש אל ויכזב, ובן אדם ויתנחם"[7]. קובע בלעם, הגר הגאוני, ובתור־של־עולם הוא שקבע את נצח ישראל, ואין שום אפשרות שזה ישתנה, בין שרצים בכך בין שאין רצים, בין שמכירים בכך בין שאין מכירים.

שיחות היונה, ה' בראשית

הגדול הגיבור והנורא

לאור זאת נשאלת השאלה ביחס למילה "הגדול": האם גם לה יש משמעות כפולה? כתוב: "גדול ה' ומהולל מאוד ולגדולתו אין חקר"[19], ובמקום אחר, המתאר את בריאת העולם, נאמר: "ה' אלוהי גדלת מאוד"[20]. נראה שהמושג "גדולה" מעיד על עומק מחשבה עצום המקיף את הבריאה ואת ברואיה כולם. גדלות זו, שהיא מקור הבריאה ויסודה, מכוונת כולה אך ורק לטוב. כפי שנזכר בסיום מעשה בראשית: "וירא אלוהים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד"[21]. אם כן, ברור שגדלות זו, הכוללת בתוכה כל דבר, נסתרת משכלו של האדם ולא יוכל להבחין בה את כונתה במעשים בגלל העומק שבה.

על פי זה יתכן לומר, שגם הגלות מכוונת כולה לטובה לא פחות מאשר זמן הגאולה.

אם נסכם: התואר "גדול" מקיף את חסד ה' על העולם כולו מראשית ועד אחרית. "הגבורה" מבטאת את העובדה שאין לרצונו שום מעצור שלא יוכל לגבור עליו. ו"הנורא" מראה שגם היצורים בחייהם יהיו מודעים לגדלות ה' וגבורתו, וינהלו את אורחות חייהם על פיהם.

מעניין לציין ששלושת מידות אלוהיות אלו, בהם ה' מנהיג אתָ עולמו, מתאימות לתכונות שלושת אבותינו ע"ה. ה"גדול" מבטא את חסד ה' הנצחי, כאשר פונה אל העולם ברצונו להיטיב לכל. יחס זה התגלה בעולמנו בצורה אנושית בנשמת אברהם אבינו, שהיה אוהב את הבריות, ומחפש כל דרך כיצד להטיב- הן בהעלאת מדרגתם הרוחנית, והן בדאגה לשלומם ורווחתם החומרית. "הגיבור" מבטא את יכולתו האינסופית של הבורא שאין מנוע לפניו לעצור אפילו את הרצון הכביר לטוב ולחסד. יכולת זו נתגלתה בעולם בדמותו האנושית של יצחק אבינו, שמסירותו לאמונה ולקיום רצון ה' גברה אף על האהבה החזקה ביותר שקיימת אצל האדם- אהבת חייו. "הנורא" הוא התואר המבטא את גילוי השפעת ה' על יצוריו היראים ממנו ועושים את רצונו בשלמות בלי שום שינוי. מידה זו היא המתגלית בדמות אבינו השלישי יעקב, שכל ביתו בנוי לפרטי פרטיו על הליכה בצדקת ה' ומשפטיו, לעשות רצונו ולעובדו בלבב שלם.

אם כן תארים אלה של "הגדול, הגיבור והנורא" מקבילים לשלושת הפתיחות של התפילה: "אלוהי אברהם אלוהי יצחק ואלוהי יעקב".

כמערך השלחן ר"מ חי הכהן, עמ' 218 - 221

זכות חסדי אבות

אחרי שעסקנו בחסד ה' וטובו המקיפים עולם ומלואו, אנו חוזרים לעסוק ולהתרכז בנקודת האמצע העולמית, מרכז ולב העולם- ישראל עם הקודש. כפי שהזכרנו מספר פעמים, התפילה על ישראל היא בעצם תפילה על העולם כולו, על פי המבואר בחז"ל, שטובתם של ישראל היא טובת העולם. רוח הקודש השורה על ישראל היא זאת הנותנת קדושה לעולם כולו. ברכת ה' לארץ ישראל היא המביאה ברכה לארצות כולם. אמנם, יש לזכור שחסד ה' הבא לעולם אינו ניתן ללא צדק וישר. יש צורך לקשור אותו עם מקורותיו האלוהיים, המשפיעים בו את שפע הטוב היורד אל העולם כאשר הקשר והחיבור נעשים כראוי. אז נפתחים צינורות הברכה המריקים את אוצרם אל האדם, כפי שנאמר בפרשת "כי תבוא"[25]: "יפתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים".

אמנם, לפעמים יתכן מצב מוסרי ירוד כל כך עד שהתפילה איננה יכולה עוד לעזור. כנאמר בספר ישעיה[31]: "הן לא קצרה יד ה' מהושיע ולא כבדה אזנו משמוע, כי אם עונתיכם היו מבדילים בינכם לבין אלהיכם...", וכן בספר איכה[32]: "גם כי אזעק ואשוע שתם תפילתי". במצב כזה אנו נשענים על משענת חזקה יותר מזאת הנמצאת בנפשנו הפרטית. אנו שואבים כוחות משורשי נפשנו, שהם צדקות אבותינו הגדולים והעצומים, שיש בכוחם להטות את כף המשקל לטובתנו. כך נאמר בפרשת עקב: "לא בצדקתך וביושר לבבך אתה בא לרשת את ארצם, כי ברשעת הגויים האלה ה' אלוהיך מורישם מפניך, ולמען הקים את דבר ה' לאבותיך"[33], "רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם"[34]. זוהי המשמעות של המילים "זוכר חסדי אבות". כוחן הוא קבלת התפילה מכח ובזכות חסדי אבות. כן אנו קוראים בסליחות: "ענו אלוהי אברהם ענו, ענו ופחד יצחק ענו, ענו אביר יעקב ענו".

יש להבין מדוע מועילה זכות האבות לבנים. וכי בגלל צדקת האבות אפשר לכסות על רשעת הבנים? התשובה לכך היא, אם צדקת האבות היא כל כך גדולה, בהכרח שכוחה טמון בנפש הבנים, וכח זה עתיד להתגלות ולפעול גם אצלם בצדק וחסד, באמת ויושר. יש לזכור שהאבות נקראו "אבות" ולא "צדיקים" ו"חסידים" גרידא.

כיון שבגודל כוחם העבירו את צדקתם, טוהר נשמתם ומידותיהם האצילות לבני בניהם. נמצא שנשמת אברהם לא נעלמה עם פטירתו, אלא היא מתגלה במיליוני בניו ובנותיו החיים כיום שהם כולם יחד חטיבה אברהמית גדולה. על כן, חתימת הברכה "מגן אברהם" כוללת גם אותנו "האברהמים", הממשיכים וחיים בפועל את חייו האצילים בתוך חיינו היומיומיים. הבטחת ה' לאברהם: "אנוכי מגן לך"[35] כוללת את בניו לדורות עולם, שהם תקות אברהם אבינו שחינך וגידל את בניו להיות גוי גדול עושה צדקה ומשפט בדרך ה', על מנת להביא ברכה לכל גוי הארץ.

כמערך השלחן עמ' 223

למעלה מזה, סידר הקב"ה, באהבתו את אבותינו, ששמו הגדול יקרא עליהם כפי שאנו מזכירים בתחילת התפילה: אלוהי אברהם יצחק ויעקב. לאמר, גם אם ח"ו אין בכח זכות האבות לעמוד בשעת משבר, הרי ששמו הגדול הנקרא עלינו, אשר הוא בקרבנו והוא שורש השורשים של נשמותינו- הוא עומד והוא יעמוד ובכוחו להעמיד לנו גואל כאשר כלתה כל תקוה. זוהי הסיומת של מטבע הברכה: "ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה". בשעת צרה, שאנו זקוקים כל כך לחסד ה' שיהפוך את החשיכה לאור גדול, אנו צריכים ראשית- עזרה שלא נמשיך ליפול ח"ו, שנית- תשועה לצאת מן המיצרים אל המרחבים, ושלישית- לקבל הבטחה והגנה בשעת עלייתנו שלא יצליחו אויבינו להפילנו שנית ח"ו. כך אנו מסיימים את ברכת הפתיחה: "מלך"- שליט ועושה כרצונו, "עוזר"- בעת צרה, "מושיע"- אותנו תשועה גדולה, "ומגן"- אחרי נצחוננו, מפני האויבים מבחוץ ומבפנים.

עמ' 225

ידע הדר"ג, ששני דברים עקריים ישנם שהם יחד בונים קדושת־ישראל וההתקשרות האלוהית עמהם. הא' הוא סגולה, כלומר **סבע הקדושה שבנשמת ישראל מירושת אבות**, כאמור: "לא בצדקתך וגו'", "רק באבותיך חשק ד' לאהבה אותם וייבחר בזרעם אחריהם"[36]. "והייתם לי סגולה מכל העמים"[37]. הסגולה הוא כח קדוש פנימי מונח בטבע־הנפש ברצון ד'. כשר סבע כל דבר מהמציאות, שאי־אפשר לו להשתנות כלל. "מי הוא אמר ויהי", "ועמדים לעד לעולם"[38]. והב' הוא ענין־בחירה. זה תלוי במעשה הטוב ובתלמוד־תורה. חלק של הסגולה הוא הרבה, באין ערוך כלל. יותר גדול וקדוש מהחלק התלוי בבחירה. אלא שבריית כרותה היא, שהסגולה הפנימית לא תתגלה בזמן הזה כי אם לפי אותה המדה שהבחירה מסייעה את גילויה. ע"כ הכל תלוי לפי רוב המעשה וקדושת האמונה ותלמוד־תורה. והשי"ת, הנהג בחסדו בכל דור, מסדר הוא את סדרי הנשמות הצריכות להופיע בעולם: לפעמים כח־הבחירה מתגבר וכח־הסגולה עומד במצב ההעלם ואינו ניכר, ולפעמים כח־הסגולה מתגבר וכח־הבחירה עומד במצב הנעלם. וכל עיקרה של **ברית־אבות**, שאינו פוסק אפילו כשתמה כבר זכות־אבות. הוא בא מצד כח־הסגולה, ובעקבא־דמשיחא מתגבר ביותר כח־הסגולה, שהוא תוכן „זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה". כלומר לא־מצד הבחירה שהיא באה מצד המעשים הטובים שבבנים ומצד המשובה אלא למען שמו. המתגלה ע"י זכירת חסדי אבות[39].

אגרות הראיה, ח"ג, אגרת תקנה